

УДК 347.726(470)“18/19”

Колібачук Наталія Ксенофонтівна,

здобувач кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ В XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Постановка проблеми. Актуальність наукового дослідження історії підприємництва в Україні, сфер і напрямків його діяльності, комерційних традицій, які зумовлюється цілим рядом причин, є одним із важливих завдань сучасної історичної науки. Висвітлення справжніх рис українського підприємницького класу, шляхом аналізу етапів виникнення, розвитку та формування вітчизняного торговельного підприємництва і корпоративної організації купецтва в Україні в XVIII – початку XX ст. в процесі модернізації законодавства та державної політики.

Стан дослідження проблеми. Не зважаючи на ряд публікацій, таких вчених, як І.В. Архипов [1], В.І. Бовикін [4], С.В. Ігнат'єва [5], С.В. Ільїн [6], С.В. Калмиков [7], Т.В. Кашанина [8] та інші, що вийшли останнім часом, історія українського купецтва та його історична доля залишаються недостатньо висвітленими. У той же час минуле є не лише вчителем, а й дороговказом для майбутнього. Досвід світової цивілізації наочно свідчить, що без вільної ринкової економіки, без самодіяльного виробника і підприємницької ініціативи ніяке процвітання держави неможливе.

Метою статті є дослідження історії виникнення і розвитку підприємництва на Україні в XVIII – на початку XX ст., висвітлення справжніх рис українського підприємницького класу.

Виклад основного матеріалу. Не зважаючи на сучасні публікації, що змальовують більш правдивий і привабливий образ українського підприємця як патріота й мецената, у масовій свідомості все ще зберігається упередженість до власника, панують навіяні класичною літературою образи хижих, обмежених, деспотичних людей. Комуністична пропаганда чимало зробила, щоб закріпити стереотип капіталіста-взискувача, а деякі непривабливі сторони сучасного бізнесу ще більше обтяжують це не зовсім правильне уявлення про купців і під-

приємництво. Тому одним із важливих завдань сучасної історичної науки є висвітлення справжніх рис українського підприємницького класу, кращі представники якого, такі, як Терещенки, Ханенки, Симиренки, Харитоненки, Яхненки, мали і гострий розум, і відчуття ринкової кон'юнктури, і, що головне, чудово усвідомлювали зв'язок між особистим добробутом і громадськими інтересами [9].

Поняття «підприємець», «капіталіст», «буржуа» є соціальними синонімами, але в історичному розумінні цю тотожність можна застосовувати лише умовно. В. Даль так визначив ці поняття: підприємець – це той, хто організовує, здійснює щось; капіталіст – багач, що має багато грошей, а буржуазія – середній стан, торговельно-ремісничий люд взагалі.

Отже, історія українського підприємництва майже протягом двох століть була нерозривно пов'язана зі станово-корпоративними товариствами – купецькими гільдіями. Становлення і розвиток ділової ініціативи в Україні здійснювались у межах і правовому полі Російської імперії, де головні важелі управління перебували в руках дворянства чи генетично пов'язаної з ним бюрократії. Підґрунтя станово-корпоративної організації українського купецтва у новий період історії було закладено саме у XVIII столітті, коли разом з обмеженням політичної автономії України на неї поширився станово-ієрархічний устрій російської абсолютистської держави.

В історико-економічній літературі, як правило, підкреслюється той факт, що реформи царя Петра I забезпечили якісний стрибок у розвитку продуктивних сил Російської імперії, рівний за своїм значенням індустріалізації радянського періоду [10]. Тоді ж російська держава вперше у великих масштабах виявила попит на підприємницьку діяльність. Але при цьому у XVIII столітті роль держави в економіці надзвичайно зросла. Володіючи величезними

матеріальними і фінансовими ресурсами, а також правом необмеженого користування землею та її надрами, держава взяла на себе регулювання всього, що було пов'язане з процесом виробництва і обміну, починаючи з місць розташування підприємств і визначення номенклатури виробів до розробки правил її реалізації. Власне, саме тоді було здійснено спробу створення державної, так званої «регулярної» економіки, яку через два століття назвуть державно-монополістичною або адміністративно-командною. Для розвитку господарства України, щойно примусово інтегрованої у всеросійський ринок, це мало вкрай негативні наслідки.

Наступну спробу організаційного оформлення купецького стану було здійснено лише у 40-х рр. XVIII століття. Згідно з указом Єлизавети у 1742 р. було засновано три купецькі гільдії. Формально корпоративний поділ купецького стану здійснювався за комбінованим – функціонально-майновим принципом. Але фактично брався до уваги лише функціональний – за видом торгівлі. Російська держава, як і раніше, керувалася суто фіскальними міркуваннями, оскільки різні види торгівлі приносили різні за розмірами прибутки. Гільдійська система помітно поживила підприємницьку діяльність, залучивши до цієї сфери представників різних соціальних верств, зокрема чимало осіб «підлого звання». Одночасно вона підвищила соціальний статус купецтва, його роль в очах суспільства. Проте гільдії не дали очікуваного державою ефекту, не забезпечили збільшення надходжень до державної скарбниці. Створені з єдиною метою – впорядкувати надходження податків з середнього стану, вони залишили в недоторканості принизливий для купецького стану «сорокаалтинний» подушний податок.

У середині XVIII ст. купецтво, зокрема Лівобережної України, починає активно клопотатися перед державою про закріплення власної монополії на ведення торговельних операцій і згідно з Торговим статутом 1755 р. селянам було заборонено торгувати у «близькій від міст відстані». Купецтво, таким чином, поступово ставало привілейованою категорією населення з досить сильними рисами станової відособленості.

Новий етап у розвитку вітчизняного торговельного підприємництва і корпоративної організації купецтва почався в останній чверті XVIII століття. «Освічена самодержиця» Катерина II, під явним впливом вчення французького просвітництва, виявила себе переконаною прибічницею вільної торгівлі, звільнення її з-під жорсткого контролю держави. За часів її правління було скасовано чимало указів і регламентів петрівських часів, що

обмежували торгівлю і ділову ініціативу купецтва. Розширивши особисті й індивідуальні права купецького стану, Катерина II одночасно звільнила його і від сплати подушного податку, тобто вивільнила від «большого невольничества», як писали у клопотаннях до цариці самі купці. У її знаменитому «Наказі» містилася досить чітка вказівка на те, що «торговля оттуда удаляется, где ей делают притеснения, и водворяется там, где ее спокойствие не нарушают».

Торговельна діяльність, таким чином, була детально регламентована, причому найбільш численне третьогільдійське купецтво було значно обмежене у підприємницьких правах за рахунок привілейованого становища купців першої і другої гільдій. Такого роду заходи важко оцінити однозначно. З одного боку, в умовах панування самодержавно-станового режиму виділення купецтва в окрему корпорацію, наділену певними правами і привілеями, захищало «торгових людей» від свавілля чиновників і дворянської еліти. Проте, як і будь-який економічний регламент, гільдійська система створювала обмеження, що потенційно стримували розвиток торгівлі та підприємницької ініціативи.

«Грамотою» 1785 р. купецтво отримало фактичне звільнення від рекрутської повинності, яку воно могло тепер сплачувати. Крім того, представники великого торговельного капіталу – купці 1 і 2 гільдій – були звільнені від тілесних покарань і солдатських постойв; їм надавалося право вільного пересування і проживання на всій території країни, а також право бути нагородженими орденами і чинами «за оказанные Отечеству особо важные заслуги». Купцям першої гільдії надавались навіть суто дворянські привілеї – з'являтися при імператорському дворі при шпазі (у вітчизняному вбранні – при шаблі), право носити губернські мундири тощо[9].

Державна політика морального заохочення торгівлі і ділової активності купців знайшла вияв і в інших законодавчих актах. У 1800 р. купцям першої гільдії та іменитим громадянам після дванадцятирічного безперервного перебування у складі купецької корпорації було надано можливість здобути почесне звання Комерції-радника, у 1824 р. – неогоціанта (для купців, що вели велику заморську торгівлю) і Банкіра. Привілейоване становище купецтва знаходило вияв і в даруванні визначним представникам підприємницького класу особистого і спадкового дворянства. На початку XIX століття замість скасованого інституту іменитих громадян було засновано «першостатейне купецтво». Володарі цього почесного звання заносились до так званої Оксамитової книги «з метою увічнення

пам'яті шляхетних купецьких родин». У 1832 р. для представників третього стану було встановлено звання «почесний громадянин», а купці першої гільдії, що перебували у її складі не менше 12 років, здобули право на звання Мануфактур-радикалів [2].

Заснування станово-корпоративних торговельних товариств – купецьких гільдій – створило реальні економічні, соціальні і правові умови для оформлення купецтва у самостійний стан, на ґрунті якого в Україні пустив коріння і почав швидко розвиватися клас вітчизняних підприємців. Характерною рисою нового купецтва, що не лише відрізняло його від попередніх торговців, а й від інституту гільдій Західної Європи, було те, що воно становило «відкриту корпорацію». Належність до купецького стану не лише не була спадковою, а навіть не позитивною і підлягала щорічній «атестації» шляхом сплати гільдійського збору (1 % від оголошеного капіталу). Комерційні невдачі, погіршення економічної кон'юнктури і, відповідно, неможливість вчасно сплатити гільдійський збір часто-густо змушували купців залишати гільдії і приєднуватися до стану міщан [1].

Іншою особливістю, притаманною українському купецтву кінця XVIII–XIX ст.ст., була дискретність соціальної еволюції, відсутність історичної спадкоємності у розвитку. Вітчизняні купецькі гільдії, на відміну від західноєвропейських, не мали ніяких атрибутів кастової, замкненої корпорації – традиційного статутного документу, поручительства під час прийому до гільдії і обов'язкового випробувального терміну, корпоративних церемоній тощо. Стан був повністю відкритий для прийому до нього нових членів, процедуру вступу було вкрай спрощено – необхідною передумовою була лише сплата державного податку – гільдійського збору.

Триступенева гільдійська система проіснувала до 1863 р., коли було скасовано надто чисельну для корпоративного товариства третю гільдію. Перша і друга гільдії формально проіснували до 1917 р., але вже задовго до цього втратили своє колишнє практичне значення. Зокрема, рубіжним у визначенні соціальних переваг купецького стану став 1874 р., коли було скасовано рекрутський набір і запроваджено загальну військову повинність [2].

Розвиток українського купецтва у межах економічного і правового поля російської феодально-абсолютистської держави негативно позначився на його історичній долі і наклав суттєвий відбиток на подальшу еволюцію вітчизняної економіки. Оскільки підприємництво в усі часи існувало у двох економічних режимах (авторитарно-регулюючому і вільноринковому), то для розвитку господарства

України наприкінці XVIII–XIX ст. ст. був характерним саме авторитарно-регулюючий режим. Це означало, що український купець-підприємець постійно перебував під жорстким контролем абсолютистської держави, яка через систему державних монополій і прямих податків не лише вилучала значну частину його прибутків, але й визначала потрібні їй напрямки, форми і розмах підприємницької діяльності. З цієї ж причини український підприємець міг набагато успішніше реалізувати себе саме в торгівлі, де можна було простіше і швидше зробити гроші, а також приховати їх від влади.

Постреформений період справедливо вважається часом розквіту українського підприємництва. Вперше за всю попередню історію купецтво здобуло можливість вільного розвитку, реалізації закладених в ньому ділових якостей. Це стало потужним підґрунтям піднесення вітчизняної економіки. І хоча за рівнем економічного розвитку Україна ще відставала від провідних світових індустріальних центрів та за темпами приросту промислового виробництва і товарообігу вона їм вже не поступалася.

У 1873 р. в Україні було видано 625 купецьких свідоцтв першої гільдії і 17,4 тис. свідоцтв другої, що становило 21,4 % загальної кількості гільдійських посвідчень, виданих на території Європейської Росії. Хоча ці цифри досить умовно визначають зростання чисельності купців-підприємців (один власник міг придбати декілька патентів), проте дані промислової статистики засвідчують розмах, глибину і нерівномірність розміщення підприємництва, певні співвідношення між великою і дрібною буржуазією [3].

Посвідчення першої гільдії та 1 і 2 класів другої гільдії, що давали купецтву право на підприємницьку діяльність, стосувалися великих торговельних і промислових закладів. Таких в Україні було видано у 1873 р. 4,2 тис. (або 18 % від частки Європейської Росії). Посвідчення від 3 до 5 класу включно отримували купці – власники дрібних і середніх підприємств. Ця категорія отримала 13,8 тис. свідоцтв (23 % Європейської Росії), насамперед у губерніях Півдня України та на Правобережжі. Дещо слабкіше, як свідчать статистичні дані, купецьке підприємництво було розвинуте на Лівобережжі, зокрема на Полтавщині. У цілому ж у всьому гільдійському підприємстві лідером виступав Південь, на який припадало 42,6 % посвідчень. Частка Правобережжя і Лівобережжя становила відповідно 32,1 і 25,3 %. Проте на Лівобережжі й Правобережжі, де існувала соціальна основа дрібного підприємництва, користувались великим попитом посвідчення на право дрібних промислів, хоча останні не давали

права на ведення торговельних операцій, що залишалися монополією об'єднаного в гільдії купецтва.

Проте наприкінці XIX – на початку XX ст. чисельність купецтва вже не була у прямому взаємозв'язку зі ступенем промислового чи торговельного розвитку країни. На цей час купецька корпоративна організація об'єднувала лише порівняно невеликий прошарок маєтних людей, багато з яких взагалі не були зв'язані з підприємництвом. У цьому стані залишались представники родин, що традиційно, протягом ряду поколінь, носили купецькі звання, та ті, хто шляхом приписки до купецтва, до цього міського середнього розряду, здобував можливість зменшити адміністративні утиски. Набуває поширення і придбання купецьких станових свідоцтв для «звання», що зумовлювалось соціальною психологією тогочасних заможних верств, яка формувалася в умовах ієрархічного суспільства. Чисельність таких «умовних купців» була досить значною, особливо в другій гільдії. Зокрема, це стосувалось обмежених у правах представників єврейської національності [9].

Історія українського купецтва приховує у собі багато цікавого і ще до кінця не пізнаного. У жодній державі підприємництво не зазнавало таких труднощів, як в Російській імперії, особливо у радянський період її історії. Ототожене з капіталістичною

експлуатацією, антигромадянськими проявами «приватновласницьких пережитків», воно вважалося віджитим елементом господарського устрою, що підлягав обов'язковому знищенню. Проте досвід соціалістичного будівництва в СРСР свідчив якраз про зворотне – про невмирущість завжди притаманної людині жаги до самостійного економічного творення. Реальне життя радянського суспільства показало, що, не зважаючи на пряму фізичну ліквідацію представників підприємницького класу та інші засоби придушення будь-яких проявів підприємницької ініціативи, весь післяжовтневий період вітчизняної історії відзначений існуванням специфічних, сурогатних, потворних, але все ж не менш підприємницьких у своїй основі зразків економічної поведінки.

Висновки. Ці нетипові для доби соціалізму зразки економічної поведінки можна відшукати не лише у роки непу, але й у тіньовій економіці застійного періоду, у здійснюваних в радянські часи економічних експериментах, де просто неможливо було обійтися без новаторства та підприємницької жилки. Навіть у сувору сталінську добу режиму не вдалося повністю покінчити з дрібним ремеслом і торгівлею, що на мікрорівні теж було зразком приватної підприємницької діяльності у жорстких рамках тоталітарного режиму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архипов И.В. Модернизация торгового права и коммерческого процесса России в XIX – нач. XX вв. : автореф. дис. ... докт. юрид. наук. : 12.00.01. / И.В. Архипов. – Саратов, 1999. – 42 с.
2. Белинский В.Е. Законодательное определение акционерного учредительства, его мотивы и цель (По поводу ожидаемой реформы акционерного законодательства) / В.Е. Белинский. – 1898. – № 55. – С. 2–3; № 56. – С. 1–3.
3. Белинский В.Е. Новые правила учреждения акционерных компаний, согласно двум законодательным проектам / В.Е. Белинский // Вестник финансов промышленности и торговли. – 1900. – № 38. – С. 546–555.
4. Бовикин В.И. Иностранное предпринимательство в России / В.И. Бовикин // История предпринимательства в России. – М., 2000. – Кн. 2. – С. 108–126.
5. Игнатъева С.В. Государственное регулирование предпринимательской деятельности в России / С.В. Игнатъева. – СПб., 1996. – 168 с.
6. Ильин С.В. Акционерное страхование / С.В. Ильин // Былое. – 1993. – № 11. – С. 8–9.
7. Калмыков С.В. Организационные формы предпринимательства / С.В. Калмыков // История предпринимательства. – М., 2000. – Кн. 2. – С. 77–107.
8. Кашанина Т.В. Корпоративное право (право хозяйственных товариществ и обществ) / Т.В. Кашанина. – М., 1999. – 802 с.
9. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. – К., 1999. – С. 75.
10. Мартынов С.Д. История российского предпринимательства / С.Д. Мартынов, О.К. Павлова. – СПб., 1996. – 166 с.

Колібабчук Наталія Ксенофонтівна

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ В XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.

Аналізуються етапи виникнення, розвитку та формування вітчизняного торговельного підприємництва і корпоративної організації купецтва в Україні в XVIII – початку XX ст. в процесі модернізації законодавства та державної політики.

Ключові слова: підприємництво, підприємницька діяльність, купецький стан, купецькі гільдії.

